

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка
Факультет історії та географії
Кафедра історії України

ШОСТІ ЧЕРЕВАНІВСЬКІ НАУКОВІ ЧИТАННЯ

**Збірник наукових статей
Випуск VI**

Полтава
2022

УДК 94(477)(062)

Ч 52

Редакційна колегія:

Гриньова М. В., доктор педагогічних наук (*головний редактор*)

Бабенко Л. Л., доктор історичних наук (*заступник головного редактора*)

Гура О. А., кандидат історичних наук

Фазан В. В., доктор педагогічних наук

Шаповал Л. І., кандидат історичних наук

Рецензенти:

Нестуля О. О., доктор історичних наук, професор, ректор
Полтавського університету економіки і торгівлі

Лук'яненко О. В., доктор історичних наук, доцент, зав. кафедри
культурології та методики викладання культурологічних дисциплін
Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка

Подкур Р. Ю., кандидат історичних наук, старший науковий
співробітник Інституту історії України НАН України

**Шості Череванівські наукові читання (на пошану професора
Ч 52 А. С. Череваня)** : збірник наукових статей. Випуск VI. Полтава :
ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2022. 331 с.

ISBN 978-966-2538-89-2

У збірнику вміщені статті учасників Всеукраїнської наукової конференції «Шості Череванівські наукові читання» (27-28 жовтня 2022 р.). Автори статей розкривають актуальні проблеми соціально-економічної й політичної історії України, історичного краєзнавства, духовного життя, археології, етнографії, історії освіти й освітніх закладів. У збірнику знайшли відображення життя і діяльність видатних діячів освіти, науки, культури. Збірник розрахований на науковців, викладачів, студентів, учителів загальноосвітніх шкіл, усіх, хто цікавиться історичним минулим.

УДК 94(477)(062)

Від редакційної колегії: автори несуть відповідальність за повноту висвітлення обраної теми, системність викладу, достовірність наведених фактів, правильне цитування, написання власних імен і назв, наукову добросовісність та етику використання наукових праць і джерел.

Друкується за рішенням Ученої ради

*Полтавського національного педагогічного університету
імені В. Г. Короленка (протокол № 5 від 28 листопада 2022 року)*

ISBN 978-966-2538-89-2

© ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2022

© Колектив авторів, 2022

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Капелюшний Валерій. ВКЛАД ПРОФЕСОРА ЛЕОНІДА ГЕРАСИМОВИЧА МЕЛЬНИКА (1929–2017 РР.) У ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТ.	8
Веденєєв Дмитро. ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНИХ СПЕЦСЛУЖБ В НАЦІОНАЛЬНІЙ АКАДЕМІЇ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ (1992–2010 РР.)	14
Бабенко Людмила. ПОЛТАВСЬКИЙ ПЕРІОД ТАБІРНОГО УВ'ЯЗНЕННЯ У БІОГРАФІЇ МИТРОПОЛИТА ВОЛОДИМИРА (ВАСИЛЯ РОМАНЮКА).....	23
Сітарчук Роман. АДВЕНТИЗМ НА ПОЛТАВЩИНІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ (ПОЧАТОК XX СТ.)	33
Помаз Юлія. ЗАКРИТТЯ КУЛЬТОВИХ ОБ'ЄКТІВ У ХОДІ АТЕЇСТИЧНОГО НАСТУПУ КІНЦЯ 1950-Х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1960-Х РР. В УКРАЇНІ.....	39
Коротасєв Олександр. ДИФАМАЦІЯ «БУРЖУАЗНОГО» ЗАХОДУ АБО ВИКОРИСТАННЯ РАДЯНСЬКИМИ ОРГАНАМИ ДЕРЖБЕЗПЕКИ ВСЕСОЮЗНОЇ РАДИ ЄХБ В РОБОТІ ПО ЗАКОРДОННЮ (1950-ТІ – 1960-ТІ РР.).....	44
Колеснікова Маргарита. УКРАЇНСЬКА АВТОКЕФАЛЬНА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА: ШЛЯХ ДО ТОМОСУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XX СТОЛІТТЯ).....	51
Марченко Владислав. РУЙНУВАННЯ КУЛЬТОВИХ СПОРУД У М. ПОЛТАВІ У 30-Х РОКАХ XX СТ.	59
Сушко В'ячеслав. ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛТАВСЬКОГО ОБЛАСНОГО УПРАВЛІННЯ У СПРАВАХ ЛІТЕРАТУРИ І ВИДАВНИЦТВ ЗА 1945–1952 РОКИ.....	63

молитовні зібрання відбувалися зрідка, напевно тоді, коли проводити їх на постійному місці було небезпечно. Подекуди вони могли проходити і в помешканнях представників іншої протестантської конфесії – баптистів, що дозволяло (для законодавчих вимог) штучно збільшувати кількість членів громади до 25 і більше осіб, що було необхідно для її законної діяльності.

Внутрішнє релігійне життя громади адвентистів підпорядковувалося традиційним канонам віровчення, хоча, безумовно, були й певні місцеві особливості. Можливо до них можна віднести проведення молитовних зібрань не тільки в суботу, але й у неділю. В період становлення / діяльності громади адвентистів у Полтаві її патрунували проповідники І. Пількевич, П. Свірідов, І. Воскобойніков, котрі були направлені Російським уніоном адвентистів сьомого дня. Кожний з них був змушений залишити місію під тиском обставин, які були створені владою.

Джерела і література

1. Центральний державний історичний архів України. Ф.320, оп.1, Спр.1279.
2. Центральний державний історичний архів України. Ф.323, оп.1, Спр.136.
3. Державний архів Полтавської області. Ф.138, оп.1, Спр.539.
4. Архів Дивізіону Церкви Адвентистів Сьомого Дня. Спр.1.
5. Архів Дивізіону Церкви Адвентистів Сьомого Дня. Спр.2.
6. Джулай В. Дом на камне. – К.: Джерело життя, 2003. 192 с.
7. Отчет о состоянии рационалистического сектантства в Полтавской епархии в 1913 г. С.16–17.
8. Полтавские епархиальные ведомости. 1909. № 31.
9. Полтавские епархиальные ведомости. 1911. № 1.
10. Полтавские епархиальные ведомости. 1912. № 1.

УДК 322:299.2-52(477)«1950/1960»

Юлія Помаз
(Полтава)

ЗАКРИТТЯ КУЛЬТОВИХ ОБ'ЄКТІВ У ХОДІ АТЕЇСТИЧНОГО НАСТУПУ КІНЦЯ 1950-х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1960-Х РР. В УКРАЇНІ

У статті авторка аналізує процес посилення антирелігійної пропаганди та заходів, спрямованих на обмеження діяльності церковно-релігійних громад. Одним із способів останнього було закриття культових об'єктів, які використовувалися релігійними громадами. Наведено статистику та динаміку процесу закриття, документальні свідчення цілеспрямованої державної антирелігійної політики.

***Ключові слова:** атеїзм, антирелігійна політика, культові об'єкти, культові споруди, державно-церковні відносини.*

Розвиток державно-церковних відносин наприкінці 1950-х – першій половині 1960-х рр. означився новою хвилею утисків із найбільшою її кульмінацією наприкінці так званої «хрущовської відлиги». Ідея побудови атеїстичного суспільства, домінуюча в середовищі партійно-державної номенклатури, визначала ставлення до релігійних організацій в УРСР. Усвідомлення владою факту різкого збільшення кількості віруючих та високого рівня релігійності в країні у другій половині 1950-х рр. спричинило перехід до ефективних у попередні роки методів «силової атаки» на релігійні громади.

Переслідуючи мету вразити насамперед найслабшу в правовому відношенні ланку церкви, приступили до ліквідації монастирів [1, с. 44]. У травні 1957 р. уповноважений Ради в справах РПЦ по УРСР Г. Пінчук звертався до місцевих уповноважених із вимогою посилити нагляд за діяльністю обителів. Органи міліції зобов'язувалися пильно стежити за тим, щоб у монастирських приміщеннях прописували осіб із максимальною нормою житлової площі в даній місцевості, не допускати будівництва нових житлових приміщень [2, арк. 235]. Питання про скорочення кількості монастирів порушувалося в доповідній записці КДБ УРСР від 1 липня 1958 р., направленої в ЦК КП України й підтриманій невдовзі центральним урядом [3, арк. 134]. 17 липня 1958 р. Рада Міністрів УРСР, прийнявши до уваги рішення союзного уряду, ухвалила постанову про ліквідацію в 1959 р. 8 монастирів із 40 наявних у республіці [4, с. 10].

Вважаючи найбільш одіозною серед функціонуючих в Україні обителів Києво-Печерську лавру, секретар Київського обкому партії Г. Шевель у листі до ЦК КПУ від 13 вересня 1958 р. звернувся з проханням закрити монастир та передати його приміщення у розпорядження заповідника. Пропозиція знайшла підтримку першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного, якого, в свою чергу, підтримав ЦК КПКРС [5, арк. 248-250, 259-263]. Територію нижньої частини Києво-Печерської Лаври з Близніми печерами передавали Державному музею-заповіднику.

Проголошення на XXI з'їзді КПКРС (січень 1959 р.) цілковитої перемоги соціалізму в країні й обрання курсу на побудову комунізму кардинально вплинули на державно-церковні взаємини, викликавши нову хвилю антирелігійної кампанії в УРСР. Подолання пережитків минулого відбувалося шляхом тотального обмеження діяльності церковних інституцій, яке супроводжувала кампанія масового закриття й вилучення культових споруд. Із 8525 православних церков і молитовень, що діяли в УРСР на початку 1958 р., у 1959 р. залишилося 8464 (6, арк. 3). Найбільша кількість культових споруд була ліквідована в Київській, Запорізькій, Вінницькій, Дніпропетровській областях [7, арк. 26]. У 1959 р. в УРСР припинили існування 12 монастирів і скитів.

Початок 1960-х рр. ознаменувався відвертим переходом до згортання демократичних перетворень в країні, радикальною розправою партійно-державних структур із релігією, застосуванням найрізноманітніших брутальних методів по зачиненню і руйнуванню храмів. У 1960 р. в УРСР у релігійних громадах вилучили 747 культових споруд, що в 2,8 й 11,7 разів більше, ніж за 1959 р. та 1958 р. відповідно. Більш як по 50 храмів було зачинено в Полтавській, Дніпропетровській, Чернігівській та Черкаській областях, дещо менше – в Київській, Львівській, Хмельницькій, Вінницькій та Одеській [8, арк. 187].

За проєктом уповноваженого Ради у справах РПЦ по УРСР у 1960 р. планували скоротити ще 9–11 монастирів, зокрема: Хрестовоздвиженський жіночий монастир (м. Полтава), Богословський чоловічий монастир (с. Хрещатик Заставнівського району Чернівецької області), Рождественський монастир (с. Олександрівка Ново-Іванівського району Одеської області), Феодосійський чоловічий монастир (м. Балта Балтського району Одеської області), Троїцький жіночий монастир (с. Устенське-2 Здолбунівського району Рівненської області), Богословський жіночий монастир (с. Городище Шепетівського району Хмельницької області), Покровський жіночий монастир (м. Бар Барського району Вінницької області), Введенський жіночий монастир (м. Київ), Михайлівський жіночий скит (с. Драгово) та Богословський жіночий скит (с. Копашнево Хустського району Закарпатської області) [9, арк. 222-229].

Підведення законодавчої бази під політику обмеження діяльності церкви на початку 1961 р. дозволило активізувати процеси вилучення культових споруд, оскільки зменшувало можливості відкриття церков, спрощувало процедуру закриття діючих храмів, молитовних будинків тощо. У діяльності органів, на які була покладена реалізація політики держави щодо релігії та церкви, магістральною стала постанова Ради Міністрів СРСР «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу» № 263 від 16 березня 1961 р. та Ради Міністрів УРСР № 590 від 29 квітня 1961 р., яка не була опублікована і поширювалася тільки для службового користування [10, арк. 123].

Вирішення питання про припинення діяльності культового об'єкту передавалося із відання Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР у компетенцію виконкомів обласних Рад депутатів трудящих. Підстави для закриття церков були різноманітними: відбирання у священика дозволу на проживання, обкладання релігійних громад непомірними податками, закриття церковних споруд під приводом неможливості їх утримання неплатоспроможними громадами, на підставі реконструкції

населеного пункту або через їх незадовільний технічний стан. Усього впродовж 1961 р. в УРСР з реєстрації було знято 993 церкви і молитовні [11, арк. 80]. Найбільшого вилучення зазнали Вінницька, Дніпропетровська, Івано-Франківська, Київська, Львівська, Одеська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області. Зокрема, в Львівській області в першій половині 1961 р. було закрито 36 церков, у Чернівецькій – 22. У Вінницькій області впродовж року вилучили 28 церков, Хмельницькій – 39, Донецькій – 15 [12, арк. 247-257, 296]. Особливу увагу приділяли закриттю церков у великих містах. Зокрема, у Києві в 1961 р. було закрито 15 церков, в Одесі – 12 [13, арк. 46].

За післявоєнний період до 1962 р. мережа церков на території Української РСР скоротилася на 3121 церкву і молитовню, з них за роками: 1948–1950 рр. – 629, 1951 р. – 68, 1952 р. – 213, 1953 р. – 60, 1954 р. – 40, 1955 р. – 18, 1956 р. – 17, 1957 р. – 10, 1958 р. – 64, 1959 р. – 262, 1960 р. – 747, 1961 р. – 993. Із 3121 закритих церков і молитовень 1470 були типовими церквами, з яких 971 не використовувалася, у т. ч. 131 церква-пам'ятник архітектури [14, арк. 80-81]. Упродовж 1962 р. у республіці було знято з реєстрації 1144 церкви і молитовних будинків, що становило 17,6% до загальної кількості церков, що існували станом на початок року [15, арк. 26]. Процеси ліквідації церковних інституцій обумовлювалися специфікою релігійного життя в окремих регіонах країни. Швидкими темпами відбувалося скорочення мережі релігійних громад у Запорізькій, Дніпропетровській, Черкаській областях. За вказаний період у Харківській області мережа православних релігійних громад скоротилася на 45,2%, Кримській – на 59,5%, Дніпропетровській – 82,5%, Запорізькій – 85%. У західних областях Української РСР за цей період кількість церков зменшилася на 942 одиниці [16, арк. 47-48].

Безупинно порушували питання про закриття монастирів керівники всіх областей, в яких вони існували. Зокрема, із 7 монастирів і 6 скитів, діючих у Закарпатській області в 1958 р., у 1959 р. закрито 7, в 1960 р. – 2. У 1961 р. Закарпатський обком партії просив дозволу ЦК КПУ на закриття Богородицького жіночого монастиря в с. Липча Хустського району. На Хмельниччині упродовж 1960–1961 рр. зачинили Городищенський монастир [17, арк. 83, 168], в Одеській області – Михайлівський жіночий (м. Одеса) та Феодосієвський чоловічий (м. Балта) [18, арк. 109]. Силами партійно-державних функціонерів на Черкащині 7 червня 1961 р. був закритий жіночий монастир у с. Лебедин Шполянського району Черкаської області [19, арк. 84], 14 липня 1961 р. – чоловічий монастир «Глинська Пустинь» у с. Соснівка Сумської області.

Масове закриття культових споруд здійснювалося місцевими органами влади шляхом адміністрування, без дотримання встановленої

законом процедури. Вилучені державою церковні споруди переважно не використовувалися, зазнавали руйнувань. Станом на березень 1962 р. в Україні пустували 1470 недіючих церковних споруд, із яких 372 були доведені до аварійного стану й підлягали знесенню [20, арк. 61].

За період 1963–1964 рр. порівняно з попередніми роками дещо зменшилася кількість вилучених у віруючих і закритих культових споруд, що свідчить про деякий спад антирелігійної кампанії. Зокрема, в 1963 р. в УРСР було зачинено 526 храмів, у 1964 р. – 239, що становило 46% й 45,4% від чисельності зачинених у 1962 р. й 1963 р. відповідно [21, арк. 5].

Наслідком репресивних заходів, здійснених партійно-державними функціонерами в УРСР за період 1960–1964 рр. стало зменшення чисельності парафій з 7460 до 4565, тобто на 2895 одиниць. У республіці продовжували діяти 9 монастирів (два чоловічих та сім жіночих). Найбільш масовий характер зняття релігійних громад і церков із реєстрації з подальшим їх закриттям мало місце в 1959–1963 рр. Обсяги ліквідації церков в Україні були вражаючими: за період 1959–1964 рр. реєстр православних культових споруд в УРСР зменшився із 8464 до 4539 (46,4%) [22, арк. 4, 5]. Головними факторами, що зумовили згортання процесів форсованого скорочення релігійної мережі стали активізація опору віруючого населення, ліквідація переважної більшості храмів у попередні роки та вичерпання потенційних резервів подальшого вилучення церковних споруд.

Джерела і література

1. Шкаровский М. В. Русская православная церковь в 1958-1964 годах. *Вопросы истории*. 1999. № 2. С. 42–59.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4494.
3. Там само. Спр. 4708.
4. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті роки. [НАН України; Інститут історії України; Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»]. К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. 332 с.
5. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2420.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 185.
7. Там само. Ф.Р-2. Оп. 9. Спр. 9306.
8. Там само.
9. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2420.
10. Там само. Оп. 31. Спр. 1671.
11. ЦДАВО України. Ф.Р-2. Оп. 10. Спр. 1039.
12. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 31. Спр. 1671.

13. ЦДАВО України. Ф.Р-2. Оп. 10. Спр. 2408.
14. Там само. Спр. 1039.
15. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5663.
16. Там само. Спр. 5778.
17. Там само. Оп. 31. Спр. 1671.
18. Там само. Оп. 24. Спр. 5488.
19. Там само. Оп. 31. Спр. 1671.
20. ЦДАВО України. Ф.Р-2. Оп. 10. Спр. 1039.
21. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 6007.
22. Там само.

УДК 94(477).08 «1950/1960»

Олександр Коротаєв
(Полтава)

**ДИФАМАЦІЯ «БУРЖУАЗНОГО» ЗАХОДУ
АБО ВИКОРИСТАННЯ РАДЯНСЬКИМИ ОРГАНАМИ
ДЕРЖБЕЗПЕКИ ВСЕСОЮЗНОЇ РАДИ ЄХБ
В РОБОТІ ПО ЗАКОРДОННЮ (1950-ті – 1960-ті рр.)**

У статті йдеться про секретні заходи КДБ з використання членів Всесоюзної ради ЄХБ в розвідувальній, контррозвідувальній, дезінформаційній та дифамаційній роботі серед закордонних релігійних організацій в країнах Західної Європи та США.

***Ключові слова:** КДБ, євангельські християни-баптисти (ЄХБ), радянські органи державної безпеки, агентурно-оперативна діяльність.*

Роботі КДБ по закордонню, особливо у релігійній сфері, у сучасній історіографії не приділена належна увага. Причиною цього слугувала тривала закритість архівів ВНК – КДБ. Хоча деякі аспекти цієї роботи були частково висвітлені у працях зарубіжних істориків. Після розпаду СРСР західні науковці стали проводити дослідження з цієї тематики у співавторстві з перебіжчиками – колишніми співробітниками ПГУ¹ КДБ СРСР та спецслужб інших держав так званого соцтабору. Джерельну базу цих розвідок становлять копії або рукописи цілком таємних документів КДБ, вивезені цими втікачами до західних країн (переважно до Великої Британії та США). Найвідомішими такими працями стали публікації британського дослідника К. Ендрю та радянських офіцерів ПГУ КДБ СРСР О. Гордієвського і В. Мітрохіна [12; 13] американського юриста

¹ ПГУ (Перше головне управління) – структурний підрозділ Комітету державної безпеки Радянського Союзу, відповідальне за зовнішню розвідку.

Лимар Олександр – науковий співробітник науково-дослідного відділу пам'ятокознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Марченко Владислав – здобувач освіти третього освітньо-наукового рівня вищої освіти (доктор філософії) за спеціальністю 032 Історія та археологія Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Мироненко Ксенія – учениця 8 класу Комунального закладу «Полтавський міський багатoproфільний ліцей № 1 імені І. П. Котляревського»

Московченко Ніна – заступниця директора з навчально-виховної роботи, учитель історії Комунального закладу «Полтавський міський багатoproфільний ліцей № 1 імені І. П. Котляревського»

Неділько Олександра – учениця 9 класу Полтавської гімназії № 8 імені Панаса Мирного

Нестеренко Тетяна – здобувачка освіти першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 014.03 Середня освіта (Історія) Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Нечипоренко Надія – здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти за спеціальністю 014.03 Середня освіта (Історія) Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Петренко Ірина – докторка історичних наук, професорка, завідувачка кафедри суспільних і гуманітарних наук Полтавського університету економіки і торгівлі

Пісцова Марія – завідувачка науково-експозиційного відділу етнографії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського

Помаз Юлія – кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри гуманітарних і соціальних дисциплін Полтавського державного аграрного університету

Порох Наталія – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії, релігієзнавства та методик їх викладання Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

Рева Ірина – учитель історії та правознавства Полтавської гімназії № 8 імені Панаса Мирного

Романенко Владислав – здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти за спеціальністю 032 Історія та археологія Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

ШОСТІ ЧЕРЕВАНІВСЬКІ НАУКОВІ ЧИТАННЯ

Збірник наукових статей Випуск VI

Відповідальний науковий редактор – *Л. Л. Бабенко*

Підписано до друку 1.12.2022 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 19,3
Наклад 100 прим. Зам. № 12/112

Віддруковано в ПНПУ імені В. Г. Короленка
вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюдження видавничої продукції
Серія ДК № 3817 від 01.07.2010 р.